

Rolul partidelor politice mainstream și al elitelor politice în ascensiunea populismului contemporan din Europa Centrală și de Est în perioada postcomunistă (1989-2022). Studii de caz: Republica Cehă, Slovacia și Polonia.

Rezumat

Populismul se prezintă ca unul dintre cele mai dezbătute și intens abordate concepte din știința politică, care nu s-a mulțumit să ocupe doar un loc marginal restrâns și rezervat ariei academice, ci a reușit să ne invadeze universul social și mentalul colectiv. Pentru a accentua importanța înțelegerii populismului ca un fenomen global, în literatura de specialitate, cel puțin în ultimele decenii, se vorbește despre *Zeitgeist*-ul populist, noul val populist sau renașterea populismului¹. Din această cauză, populismul contemporan necesită o investigație și analiză cuprinzătoare, pentru a determina factorii care au contribuit la apariția sa, pentru a observa dacă este într-o oarecare măsură benefic pentru un regim democratic sau este doar o patologie a regimurilor democratice ce trebuie tratată și înlăturată cât mai rapid înainte de a provoca reacții dăunătoare ireversibile.

Odată cu prăbușirea comunismului în Europa Centrală și de Est și/sau cu accentuarea unor crize la nivelul acestei regiuni, populismul a început să cunoască o ascensiune rapidă în sânul acestor societăți. Pot fi și au fost identificate diverse cauze - externe sau interne - care au pretenția de a explica ascensiunea populismului în spațiul Europei Centrale și de Est. Fie că sâmburele populismului germinează în prezența politicilor publice defectoase, corupției, inegalității, imigrației sau fie din alte motive, un lucru este cert și anume că nivelul încrederii în principalele instituții politice ale statelor scade, și din acest motiv putem presupune că este posibil ca populismul contemporan să fie o reacție politică naturală, reacție care apare din cauza eșecului partidelor mainstream și a elitelor din aceste societăți de a răspunde nevoilor propriilor cetățeni. Deoarece regiunea Europei Centrale și de Est este una vastă, analiza se va restrânge asupra următoarelor state: Republica Cehă, Slovacia și Polonia, toate cele trei state împărtășind atât un trecut politic comun în interiorul Cortinei de Fier, cât și numeroase

¹ Moffit, Benjamin, „*The Global Rise of Populism. Performance, political stele, and representation*”, Stanford University Press, Stanford, 2016, p.2.

similitudini la nivel social, politic, economic și cultural. De altfel, cele trei state, împreună cu Ungaria, formează Grupul de la Visegrad (V4), o organizație de cooperare regională ce își concentrează activitatea pe mai multe domenii de interes comun. În afară de apartenența la V4, asemănările dintre cele trei state sunt vizibile și pronunțate deoarece, în primul rând, acestea aparțin și au aparținut întotdeauna aceleiași civilizații, au împărtășit numeroase valori culturale și intelectuale, dar și rădăcini religioase comune, în special în cazul Slovaciei și Poloniei, care prezintă populații majoritar catolice. Mai mult, în cazul relației și asemănărilor dintre Republica Cehă și Slovacia, nu trebuie să ometem că acestea au împărțit același stat până în 1993, iar numai acest aspect singular poate indica o apropiere profundă între cele două pe mai multe nivele, incluzând aspecte istorice, culturale și politice.

Lucrarea și-a propus să verifice dacă și în ce măsură ascensiunea populismului contemporan în spațiul Europei Centrale și de Est și mai precis în Republica Cehă, Slovacia și Polonia poate fi asociată cu cotele extrem de joase ale neîncrederii pe care cetățenii le acordă partidelor mainstream și elitelor. Fiind o analiză ce vizează populismul contemporan și relația acestuia cu democrațiile contemporane din Europa Centrală și de Est, aceasta s-a concentrat atât asupra prezentării perspectivelor teoretice ale populismului contemporan cât și asupra prezentării cazurilor tipice de populism din statele vizate. Ulterior, am putut constata care sunt cauzele principale pentru care populismul ia amploare în aceste societăți, apelând și utilizând, în acest caz, o analiză de tip behaviorist. În urma studierii la nivelul celor trei state: i. a comportamentului partidelor mainstream, elitelor și partidelor populiste, ii. a poziționării cetățenilor față de instituțiile politice și în special față de partidele politice mainstream, iii. a impactului și efectelor pe care le-au produs în societate guvernările postcomuniste ale partidelor mainstream, am încercat să observăm regularități și generalități de natură explicativă care ne vor conduce spre înțelegerea succesului de care s-a bucurat populismul contemporan în regiunea Europei Centrale și de Est.

Argumentul central al tezei vizează capacitatea populismului contemporan de a profita de comportamentul partidelor mainstream și a elitelor politice pentru a se infiltra în sitemele politice ale Europei Centrale și de Est. Din cauza faptului că partidele politice mainstream au devenit partide de tip catch-all, și-au pierdut substanța ideologică și, mai recent, au deviat, cu mici excepții, spre dreapta politică, formațiunile ideologice partinice mai mici, reprezentate fie de facțiuni desprinse din partidele mainstream, fie de partide nou apărute pe scena politică, neavând potential de negociere sau de „santaj” în contextul formării unor coaliții, au putut să își asigure supraviețuirea în peisajul politic, dominat de partidele mainstream, doar adoptând poziții, caracteristici și stiluri populiste.

În această cercetare atenția a fost îndreptată asupra a cinci obiective de cercetare, unul principal, fundamental, și patru secundare. Astfel, **obiectivul principal** își propune:

1. studierea comportamentelor partidelor mainstream, a elitelor și a partidelor populiste în Europa Centrală și de Est în perioada postcomunistă.

În continuare, cele patru **obiective secundare** privesc:

2. studierea impactului pe care comportamentul partidelor mainstream și elitelor l-au avut asupra încrederii politice și a calității democrației în Republica Cehă, Slovacia și Polonia.

3. identificarea modificărilor din cadrul sistemelor politice și sistemelor de partide din Republica Cehă, Slovacia și Polonia în perioada postcomunistă.

4. studierea evoluției și adaptării populismului contemporan în interiorul regimurilor democratice postcomuniste ale Republicii Cehe, Slovaciei și Poloniei.

5. studierea efectelor produse de guvernările populiste asupra instituțiilor politice democratice din Europa Centrală și de Est.

Teza a fost structurată pe patru capitole după cum urmează. În capitolul 1, partidele politice mainstream au reprezentat subiectul central al discuției, dar, înainte de toate, am considerat esențial să definesc clar conceptul de partid politic. După definirea partidelor mainstream, următorul pas a constat în observarea comportamentului partidelor mainstream din principalele democrații ale Europei Occidentale în perioada postbelică, pentru a determina dacă a existat o tendință a acestora de a se transforma în partide politice catch-all, facilitând astfel pătrunderea formațiunilor populiste în mediile politice occidentale. Cea de-a doua parte a capitolului se axează pe regiunea Europei Centrale și de Est, examinând dacă noile democrații care au apărut după prăbușirea comunismului au adoptat și imitat caracteristicile sistemelor politice occidentale. În plus, mi-am propus să surprind dacă partidele politice mainstream din această regiune au adoptat un comportament similar cu omoloagele din Occident și dacă ascensiunea populismului contemporan s-a produs în Europa Centrală și de Est într-un mod asemănător cu Europa Occidentală. Capitolul 2 vizează elitele și, în mod special, elitele politice. Capitolul debutează cu o abordare teoretică a elitelor, trecând în revistă principalele teorii elitare, atât cele clasice înaintate de Pareto, Mosca, Michels sau Weber, cât și cele moderne – Burnham, Mills, Bottomore, Dahl – dar și cele contemporane propuse de Field și Higley sau Burton și Higley. Relația de complementaritate dintre elitele politice și regimurile politice este surprinsă în următoarea secțiune a capitolului, unde este reliefat rolul și funcțiile pe care elitele politice le îndeplinesc în cadrul unui sistem politic. De asemenea, accentul cade și pe posibila influență pe care elitele politice o exercită asupra

organizării și direcției politice urmate de către un regim politic. În ultima parte a capitolului este analizat comportamentul elitelor politice în situația specifică a schimbării de regim din Europa Centrală și de Est, secțiunea concentrându-se pe rolul modelator pe care elitele (politice) îl exercită în crearea și consolidarea noii arhitecturi instituționale în timp ce se confruntă cu o diversitate și o fragmentare excesivă. Cel de-al treilea capitol se va focaliza pe relația dintre neîncrederea în instituțiile politice și ascensiunea populismului contemporan și va fi împărțit în două mari secțiuni. Prima secțiune va fi dedicată aspectelor teoretice ale conceptelor vizate, definirea încrederii sociale sau politice, capitalului social și populismului fiind prioritare. În cazul populismului vor fi examinate îndeaproape conceptele centrale cu care acesta operează, modul în care interacționează și relaționează cu democrația liberală, precum și relația sa simbiotică cu partidele mișcare. Un spațiu adițional îi este dedicat în această secțiune evidențierii similitudinilor și diferențelor dintre partidele populiste și partidele tradiționale/mainstream, dar și direcțiilor pe care partidele populiste le urmează: de protest și autoritară. A doua parte a capitolului se concentrează, în mod special, pe situația din regiunea Europei Centrale și de Est, surprinzând atât motivele pentru care încrederea politică în această zonă se află la cote extrem de scăzute, cât și modalitățile prin care partidele care adoptă o retorică populistă profită de această realitate socio-politică postcomunistă pentru a-și maximiza scorurile electorale. Al patrulea și ultimul capitol reprezintă analiza empirică propriu-zisă, sub forma a trei studii de caz, realizate pe trei state alese reprezentativ din regiunea Europei Centrale și de Est: Republica Cehă, Slovacia și Polonia. Pentru fiecare stat inclus în discuție focalizarea s-a restrâns asupra comportamentului elitelor politice, pe de o parte, și asupra comportamentului partidelor politice mainstream pe de altă parte. Scopul analizei a fost acela de verifica dacă și în ce măsură partidele politice mainstream și elitele politice din contexte naționale similare - Republica Cehă, Slovacia și Polonia - au condus și au influențat ascensiunea populismului. Datorită extinderii temporale pe toată durata postcomunismului, cu puncte de referință în anii 1989-2022, s-a putut efectua o analiză exhaustivă a partidelor mainstream și a elitelor politice. Aceasta a evidențiat comportamentele acestor entități în momente cheie și de criză precum: perioada primilor ani ai postcomunismului marcați de haosul instituțional și de dificultățile economice și politice ce au marcat trecerea de la societatea socialistă la societatea capitalistă, aderarea la structurile euro-atlantice, criza financiară globală 2007-2009, criza imigrației începută în 2015 și, cea mai recentă, criza pandemică.

Sintetizând datele și informațiile obținute și organizându-le pe intervale de timp distincte putem afirma următoarele:

Anii '90

În anii '90, în Republica Cehă, discursul populist s-a manifestat prin opoziția față de elitele politice postcomuniste și prin promovarea unui naționalism moderat, exceptând partidul lui Miroslav Sládek, SPR-RSČ, care s-a remarcat prin adoptarea unor puternice accente șoviniste, anti-elitiste și rasiste, îndreptate în special împotriva minorității rrom. În rest, peisajul politic al anilor '90 din Republica Cehă a fost marcat de cele două partide mainstream, ODS și ČSSD, care au reușit să-și atragă sprijinul electoratului cu promisiuni de reforme economice și politice. Cu toate acestea, aceste partide au fost criticate pentru corupție și pentru incapacitatea de a atinge anumite obiective majore propuse. În Slovacia, populismul a fost caracterizat de ascensiunea lui Vladimir Mečiar și a partidului său, Mișcarea pentru o Slovacie Democratică (HZDS). HZDS a îmbrățișat o agendă naționalistă și a încorporat în peisajul politic slovac tendințe autoritariste semnificative, fiind supus criticilor atât din partea observatorilor interni, cât și externi, din cauza acuzațiilor de corupție și a intențiilor de subminare a democrației. În Polonia anilor '90, deși au existat voci populiste notabile pe scena politică, manifestările populiste nu au prezentat un caracter atât de pronunțat și dominant precum în cazul Slovaciei, partidele populiste adoptând în principal probleme legate de valori conservatoare și naționaliste, fără a atinge nivelul de radicalism manifestat de HZDS. Tot în această perioadă, dar cu precădere spre sfârșitul anilor '90, chiar dacă partidul PiS nu era înființat, influența exercitată de frații Kaczyński era deja resimțită în politica poloneză. Ideile și concepțiile lor naționaliste și conservatoare au atras un segment semnificativ al populației care se simțea marginalizat sau nemulțumit de comportamentul elitelor politice postcomuniste.

Anii 2000-2015

Perioada anilor 2000 și a primei jumătăți a anilor 2010 surprinde în Republica Cehă o creștere a fragmentării politice și o scădere a încrederii în partidele mainstream. Profitând de neîncrederea cetățenilor îndreptată către instituțiile politice fundamentale, partide precum KSČM, VV, ANO 2011 sau Úsvit vor reuși să atragă sprijinul electoratului prin promovarea mesajelor populiste, concentrându-se în special pe retorici anti-establishment, pe tematici anti-corupție și pe atitudini anti-elitiste. În Slovacia, HZDS și-a pierdut popularitatea la începutul anilor 2000, dar populismul a persistat prin apariția unor noi partide precum Smer-

SD. Conducut de carismaticul Robert Fico, acest partid a reușit să devină hegemonic pe scena politică slovacă la începutul secolului XXI, succesul său fiind consolidat de promisiunile de reforme sociale și economice, alături de o retorică populistă substanțială care a reușit să mobilizeze cetățenii nemulțumiți de realitatea socio-politică moștenită de la guvernările anterioare. În Polonia, începând cu 2005, se conturează profilul populist al partidului PiS, acesta câștigând popularitate prin promovarea unui naționalism conservator și prin exploatarea temerilor legate de imigrație și globalizare. Avântul acestuia urmează, însă, să fie încetinit din 2007 și până în 2015 de cele două guvernări PO, care și-au propus să contracareze agenda populistă a PiS prin promovarea valorilor europene, a economiei de piață și a unui angajament față de statul de drept și instituțiile democratice. Guvernările PO au încercat să mențină un echilibru în politicile publice și să evite escaladarea conflictului cu PiS, dar au existat totuși tensiuni semnificative între cele două tabere politice, din care PiS a reușit să obțină succese și concesiile importante.

Anii 2015- prezent

În perioada post-2015, în Republica Cehă persistă aceeași nemulțumire față de elitele politice și partidele mainstream și se constată, de asemenea, o fragmentare accentuată a sistemului politic și implicit a sistemului de partide. Formațiunile populiste înregistrează o creștere semnificativă a sprijinului electoral în cadrul alegerilor, redată de exemplu de performanța partidelor ANO 2011, SPD și Partidul Pirat la alegerile parlamentare din 2017. ANO 2011, în particular, se va situa pe primul loc în alegeri și va participa la formarea guvernului. În Slovacia, într-o notă similară cu situația din Republica Cehă, neîncrederea cetățenilor în instituțiile politice fundamentale continuă să reprezinte o caracteristică definitorie a realității socio-politice, iar populismul nu va ezita să se remarce în această conjunctură favorabilă pentru dezvoltarea sa. În afara stilului populist soft, utilizat preponderent de Smer-SD și de nou-apărutul OľaNO, în parlamentul slovac vor pătrunde, începând cu alegerile parlamentare din 2016, partide populiste care vor îmbrățișa tipologia populismului hard, LSNS și SR fiind reprezentative. Pentru statul polonez, anul 2015 marchează o cotitură în traiectoria sa politică, survenită pe fondul succesului categoric al PiS în alegerile parlamentare. Această victorie electorală a populismului a marcat începutul unor schimbări ample în ceea ce privește structura politică și instituțională a Poloniei. În primul rând, accentul pe agenda naționalistă și conservatoare, împărtășită și de structurile de vârf ale Bisericii Catolice a primat, însă partidul a fost, de asemenea, responsabil pentru

implementarea unor reforme controversate în principal în sistemul judiciar și în sectorul media. Aceste măsuri au declanșat opoziția atât din partea structurilor politice interne, cât și din partea instituțiilor europene, care au contestat vehement schimbările implementate.

Revenind la partidele politice mainstream și elite și concluzionând, se poate afirma că acestea poartă responsabilitatea ascensiunii populismului contemporan atât în contextele naționale specifice ale celor trei state analizate, Republica Cehă, Slovacia și Polonia, cât și în contextul general al regiunii Europei Centrale și de Est, din următoarele motive. În primul rând, după prăbușirea regimurilor comuniste, procesul de tranziție către democrație și economie de piață ce a debutat în Republica Cehă, Slovacia și Polonia a fost adesea însoțit de instabilitate politică și economică. În plus, eșecurile în implementarea reformelor fundamentale au slăbit încrederea cetățenilor în instituțiile democratice, în partidele politice mainstream și în elitele politice, încă de la mijlocul anilor '90, deschizând calea pentru ascensiunea populismului. În al doilea rând, formațiunile politice mainstream din aceste state s-au confruntat adesea cu mari dificultăți în ceea ce privește modul de abordare a problemelor sociale și economice, mai ales în perioada de debut a tranziției, în contextul Marii Recesiuni, dar și în contextul crizei migrației sau a celei pandemice. Astfel, aceste precedente au creat un teren fertil pentru ascensiunea populismului contemporan, acesta reușind să atragă sprijin popular prin prezentarea unor promisiuni simplificate și a unor soluții imediate la problemele curente și presante cu care s-au confruntat democrațiile Europei Centrale și de Est în respectivele contexte de criză. În al treilea rând, în special în Slovacia și Polonia, partidele politice mainstream și elitele au utilizat, uneori în mod iresponsabil, o retorica naționalistă și uneori cu accente xenofobe pentru a-și consolida puterea și a-și mobiliza baza de susținători. Așadar, ca un efect atât direct, cât și indirect, acestea au contribuit la creșterea tensiunilor sociale și la polarizarea electoratului, creând un climat propice pentru ascensiunea partidelor populiste cu agende naționaliste. În cele din urmă, corupția frapantă existentă în rândul structurilor elitare a alimentat constant sentimente de frustrare și dezamăgire în rândul electoratului, deschizând în mod facil calea pentru formațiunile populiste care promit să lupte împotriva corupției și să aducă schimbări structurale în sistemul politic. În toate cele trei exemple analizate observăm, mai devreme sau mai târziu, emergența unor asemenea formațiuni populiste care își vor construi programele politice și discursurile în jurul tematicii anti-corupție.